

על בעל 'פתחי תשובה' על השו"ע ושנות חייו*

רבי אברהם צבי הירש אייזנשטט¹ (להלן: רא"א) נולד לפני כמאתיים שנה בביאליסטוק למשפחה מפורסמת של רבנים שמוצאה מהעיר אייזנשטט אשר בגבול אוסטריה-הונגריה², אחת מ'שבע הקהילות' אשר נהנו מאוטונומיה דתית ותרבותית, והפכו למרכז יהודי חשוב מסוף המאה ה'י"ז ועד לגירוש היהודים משם סמוך לפני השואה בשנת תרצ"ח³. קיימות כמה דעות לגבי שנת הולדתו המדויקת: בהקדמתו לחלק אבן העזר של ספרו 'פתחי תשובה', בתארו את חלקו הראשון של חיבורו (על חלק יורה דעה), הוא כותב 'ואם כי אז צעיר לימים הייתי, משנתי כ"ב ונקי שניתי...'. כלומר שכאשר חיבורו על יו"ד יצא לאור היה כבן כ"ב; הקדמה זו נחתמה בתמוז תקצ"ו ולפיה ניתן להסיק שהוא נולד בשנת תקע"ד (1814), אך רבים מקדימים את לידתו בשנה או שנתיים, לשנת תקע"ג או תקע"ב⁴. ננסה לברר אם ניתן להגיע למסקנה ברורה בנושא זה.

* המאמר מעובד מתוך פרק בעבודת דוקטור שכתבתי בנושא 'עיונים בספר פתחי תשובה', בהנחיית ד"ר מאיר רפלד מאוניברסיטת בר אילן.

- 1 ישנן צורות שונות של כתיבה עברית לשם זה. בלועזית: Eisenstadt.
- 2 למשל: רא"א הוא צאצא של רבי מאיר אייזנשטט בעל ה'פנים מאירות', שהיה בן אחותו של הש"ד.
- 3 לקריאה על שבע הקהילות עיינו למשל: ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, מצבת קודש, ניו יורק תשי"ב; משה גולדשטיין, "מאמר שבע קהילות", בתוך: השר רבי צבי פנקס (בעריכת הרב יהודה איסר אונטרמן), תל אביב, 1955, עמ' קנו-קפב; ועוד.
- 4 ראה להלן. לקביעת שנת תקע"ג עיינו למשל: רבי אברהם שטרן, מליצי אש, כרך ב, ניו יורק תשל"ה, עמ' 59; שלמה צוקרוב, ספרות ההלכה, ניו יורק תרצ"ב, עמ' 237; הרב דוד הלחמי, חכמי ישראל - תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי, בני ברק תשנ"ד (מהדורה שלישית); הערך "אייזנשטט, אברהם צבי בן יעקב", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב תשי"א, עמ' 703. מקורות נוספים שנזכרו במפעל הביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי הם: לוי אוצנינסקי, נחלת אבות, ווילנא תרנ"ד, דף ט; נפתלי בן-מנחם, חכמי ליטא, ירושלים תשי"ט, עמ' 9-10; חייקל לונסקי, גאוניו און גדולים פון נאענטן עבר, ווילנא תרצ"א, עמ' 87-100; פנקס ביאליסטאק, 1, ניו-יארק תש"ט, עמ' 191-192; רבותינו שבגולה, ב, תשנ"ח, עמ' 245-250. בניגוד לכל הנ"ל, יש המקדימים את לידתו לשנת תקע"ב (1812), כמו למשל אברהם שמואל הערשבער, יזכור בוק, ניו יורק תש"ט, עמ' 192, וכן מובא באנציקלופדיה אוצר ישראל ליהודה דוד אייזנשטיין, ניו יורק תרס"ו, עמ' 268, וכן כתב הרב

נקדים פרטים מעטים נוספים על חייו⁵: בגיל 15 בערך התחתן עם ינטא רייזל בת ר' יהודה ליב הכהן מגרונדא⁶. הם התגוררו בביאליסטוק, ובהמשך פתחו חנות של מוצרי נייר ומכשירי כתיבה. אשתו ניהלה את החנות, והוא ישב ולמד בבית מדרשו של יחיאל נעכעס יחד עם גרשון חן טוב⁷ ור' שמואל הלוי⁸. הלכות העיקריים של החנות היו מוסדות השלטון שישבו בביאליסטוק. כשמוסדות אלו עברו מביאליסטוק לגרונדא⁹ העסק התמוטט, וכדי לפרנס את משפחתו הסכים רא"א להתמנות לדיין בגרונדא¹⁰. לאחר מספר שנים, בשנת תקצ"ו, קיבל רא"א משרת רבנות בברסטוביץ¹¹, ובשנה זו גם הוציא לאור את המהדורה הראשונה של חיבורו הגדול 'פתחי תשובה' על יורה דעה לאחר שנרפא ממחלה קשה¹². החיבור מהווה בעיקרו מאסף של שאלות ותשובות הלכותיות ממאות ספרי שו"ת¹³ שאותם ערך רא"א לפי סדר הסימנים והסעיפים של השולחן ערוך, והוא נכתב סביב שלושה

בצלאל ויכלדר, 'ספר פתחי תשובה', בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', חולון תשנ"ה, עמ' קסז. מעניין שבספר 'שם הגדולים השלישי' מאחר את לידתו לשנת תקע"ה: 'הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזענשטאט, הגאון המובהק והמפורסם בחיבוריו שהיה אבד"ק ברעסטאוויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסבערג בשנת תרכ"ח ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו... משה מרקאוויץ, שם הגדולים השלישי, וילנא תר"ע, אות א סימן רנט; חאנעס, תולדות הפוסקים עמ' 502.

5 פרטים אלו לקוחים מתוך ספר יזכור להרשברג הנ"ל, עמ' 191-192; חייקל לונסקי, גאונים און גדולים פון נאענטן עבר, וילנא תרצ"א, עמ' 87-104; הרב ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קסו-קסז; רבותינו שבגולה - חלק שני, ירושלים תשנ"ח, עמ' 245-250.

6 נפטרה בגיל 77 בה' בטבת תר"ן.

7 מחבר הספר 'מנחה חדשה', חידושים בלימוד גמרא מפרשים ופוסקים על סדר פרשיות התורה, יצא לאור על ידי בן אחותו דוד בן לוי סלוצקי, ורשה תרל"ד.

8 מחבר הספר 'בגדי ישע', וילנא תר"ד.

9 הורדנא, היום נמצאת בבלארוס.

10 בספר שיצא על ידי קהילת גרונדא: דב רבין, "תולדות עדת ישראל בהורדנא (גרונדא)", אנציקלופדיה של גלויות, ט, ירושלים תשל"ג, עמ' 86-93, מוזכרים דיינים ורבנים רבים שניהנו בתחילת המאה הי"ט בגרונדא, אך שמו של רא"א לא מוזכר כלל.

11 עיירה קטנה ליד ביאליסטוק, כיום נקראת Birastavica או Vialikaja ונמצאת בגבולה המערבי של בלארוס.

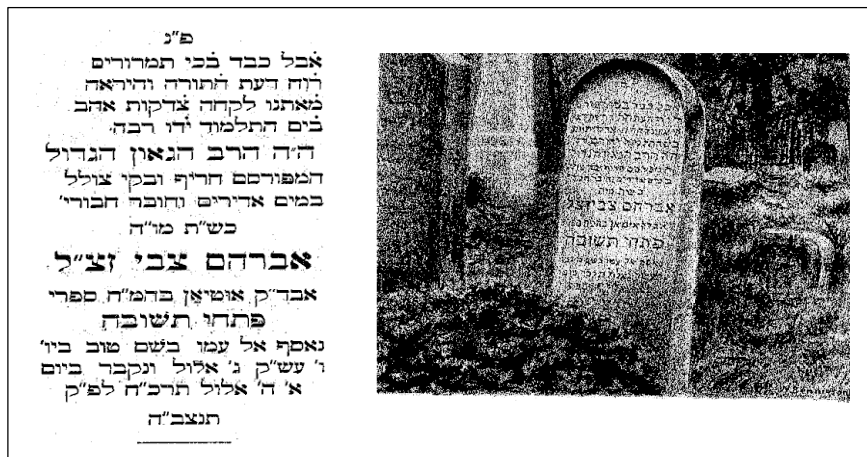
12 וכך הוא כותב בהקדמתו ליו"ד: 'ומה גם אשר זה זמן לא כביר יד ה' נגעה בי שנחליתי ונדכיתי עד מאד אשר כמעט נתיאשו ממני מהיות איש...'. גם לאחר מכן היה חולה מאוד, וראו אצל לונסקי כיצד הבריא באורח פלא על מנת שיוכל להשלים את חיבורו גם לחלקי 'אבן העזר' ו'חושן משפט'. לונסקי גם מביא סיפורים שנתפרסמו על 'מופתים' שאירעו במחיצתו, על ברכותיו שנתקיימו וגם על קפידתו שהייתה עושה רושם.

13 רא"א אוסף ומביא תשובות שונות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך מדי פעם מוסיף גם את דעתו בנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק 'יורה דעה' הוא מציין כי הוא השתמש ב-186 ספרי שו"ת.

מחלקי השולחן ערוך – יורה דעה¹⁴ אבן העזר¹⁵ וחושן משפט¹⁶. מאז הדפוס הראשון ועד ימינו מופיע חיבור זה על דף השולחן ערוך כמעט בכל הדפוסים. רא"א כתב גם תשובות¹⁷ וחיידושים¹⁸, אך הוא נמנע מלפרסמם¹⁹. בשנת תרט"ז²⁰ קיבל את הצעת קהילת אוטיאן ומונה לרבה של העיר. בשנת תרכ"ח²¹ הוצע לו לשמש דיין בביאליסטוק, אך הוא נסע לקניגסברג על מנת למצוא מרפא למחלתו, שהה שם מהחורף של אותה שנה ועד לג' באלול, ונפטר ונקבר בבית העלמין המקומי. האמנם נפטר רא"א בשנת תרכ"ח²²? בספר החברה קדישא של קהילת קניגסברג²³ נמצאת התמונה היחידה הידועה של מצבתו²⁴. שנת הפטירה במצבה

- 14 יצא לאור על ידי המחבר בוילנה בשנת תקצ"ו, ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בז'יטומיר בשנת תרי"ב.
- 15 בהקדמתו לחלק 'אבן העזר' כתב רא"א שחיבר חלק זה בשנת 'הליכות עולם' (=תרי"ז). הספר כנראה נדפס רק בשנת תרכ"א ביוהנסבורג שפרוסיה על ידי שלושה מתלמידיו (אך עי' מ"ש שמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים, ורשה תרע"א, עמ' 502, שהחיבור יצא לאור על ידי המחבר בשנת תרי"ט. וכן כותב גם משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל אביב תש"ן, עמ' 93).
- 16 יצא לאור לאחר מותו של רא"א, בוילנה תרל"א.
- 17 בגוף החיבור 'פתחי תשובה' הוא מזכיר זאת מספר פעמים: 'ובתשובת כ"י (=כתב יד) הארכתי בזה ותיצאתי קושיית המחברים על הש"ך... שכולם הקשו על הש"ך ואני ישבתי דברי הש"ך בזה בס"ד על נכון' (סימן צה ס"ק ו); 'גם בשו"ת שלי כ"י השגתי ג"כ על תשובת כנסת יחזקאל הנ"ל והעליתי ג"כ להתיר...' (סימן קג ס"ק ב); וכן: 'ובתשובה כ"י העליתי דאותם האנשים המקבלים עליהם ליתן בשר לחיילות המלך שצריכים דווקא לשחוט בסכין בדוק וגם צריך שהשחוט מומחה ישחוט לזה...' (סימן קיז ס"ק ו). תשובה אחת שלו לגבי גט שיש בו טעויות מופיעה ב'שו"ת ציוני' מאת מחותנו הרב אהרון זעליג בן נפתלי ציוני מלוצין (וילנא תרל"ה) חלק א סימן יא. הודפסו גם שאלות ששאל את הרב יחיאל בן אהרן הלר כשהיה רב בברסטוביץ, בספר 'עמודי אור' (קניגסברג תרט"ו) סימנים נט ו-צב.
- 18 ממה שכתב רא"א בסימן קפה ס"ק ה 'ובדרושי הוכחתי...' אולי ניתן לשער שגם כתב ספר דרשות, אך אין לכך כל עדות אחרת.
- 19 וכך הוא כותב בהקדמה ליו"ד: 'ואם כי תודה לאל תחת ידי הרבה חידושים אשר חנני יוצר המאורות, אך לגדולי חקרי לב דברי הם למוותרות, ולקטנים כערכי אשר לא ראו מאורות, חשכו הרואות בארובות לצרות הצרורות, ודי לנו אם עמדנו בראשונים להבין ולהורות'.
- 20 ויש שסבורים שזה היה בשנת תרי"ד, עיין דב לוין (עורך), פנקס הקהילות, כרך ליטא, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 120.
- 21 או תרכ"ה, ראה להלן.
- 22 ב'פנקס הקהילות' (הנ"ל הע' 20) סבורים ששנת פטירתו היא תרכ"ו, אך נראה שזו ט"ס כדלהלן.
- 23 Edward Birnbaum, *Die Graeber unserer Lieben in: Festschrift zum 200 jaehrigen Bestehen des israelitischen Vereins f. Krankenpflege und Beerdigung Chevra Kaddisha zu Koenigsbert*, Kaliningrad, 1904, עמ' 48.
- 24 הקבר נהרס יחד עם כל בית הקברות היהודי הישן של קניגסברג במלחמת העולם השנייה, ובתקופת השלטון הקומוניסטי נבנו בתים על שטח בית הקברות ההרוס. אציין את עזרתו של הרב דוד שווידיק, שליח חב"ד בקלינינגרד, בחיפושים אחר מצבתו של רא"א.

אינה ברורה, אך בסוף הספר מודפס הכיתוב שעל המצבה, ובו תאריך הפטירה הוא ג' אלול תרכ"ח. זהו הכיתוב אותו העתיקו אנשי החברה קדישא של אוטיאן ממצבתו של רא"א בשנת תרס"ד, ומכאן נראה שאין בזה ספק²⁵. אך גם בספר 'היזכור הראשון לקהילת ביאליסטוק' מובא הכיתוב על המצבה, ושם נכתב: 'נאסף אל עמו בשם טוב ביום ו' עש"ק ג' אלול ונקבר ביום א' ה' אלול תרכ"ה לפ"ק'²⁶. יתכן שהכיתוב על גבי המצבה לא היה ברור עשרות שנים אחרי שהוקמה, וניתן היה בקלות לטעות בין ה"א וחי"ת²⁷. אך איזו העתקה היא הנכונה?

נראה שניתן להוכיח ששנת פטירתו של רא"א מאוחרת לשנת תרכ"ה. הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים כתב את הביוגרפיה העצמית שלו בספר 'סדר אליהו'. בספרו הוא מספר בין השאר כך: 'בקיץ תרכ"ה... נזדמן לי לשבות באוטיאן בשבת נחמו, שמה הכרתי את הגאון בעל פ"ת זצ"ל, ודברנו הרבה יחד בד"ת'²⁸. כאמור רא"א שהה מספר חודשים לפני פטירתו בקניגסברג עקב מחלתו²⁹, ובעיר זו נפטר בג' באלול; מפגישת האדר"ת עם רא"א בעירו אוטיאן בשלהי תרכ"ה ניתן להוכיח שלא

25 וכך גם מובא בדוד יצחק טרובי, 'יידישער חנוך אין אוטיאן אין אנהויב פון 20-טן יארהונדערט', בתוך: יזכור בוד אוטיאן און אומגעגנט (בעריכת פרומע מלמד), תל אביב, תשל"ט, עמ' 99; וכן בערך "איזנשטט, אברהם צבי בן יעקב", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א, עמ' 703, ועוד.

26 ומכאן כנראה העתיק הרב ויכלדר, וכן מופיע באוצר ישראל עמ' 268.

27 מבחינת ימי השבוע גם בשנת תרכ"ה וגם בשנת תרכ"ח התאריך ג' באלול חל ביום שישי (וממילא ה' באלול חל ביום ראשון בשבוע).

28 הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים, סדר אליהו, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 29. תודה לרב אליעזר יהודה בראדט שהפנה אותי למקור זה. הביוגרפיה מסודרת לפי שנים, וקטע זה מופיע תחת הכותרת 'שנת תרכ"ו'. אם אכן מדובר על שנת תרכ"ו הרי שדברינו מקבלים משנה תוקף.

29 ראו חייקל לונסקי עמ' 99-100, וכן רבותינו שבגולה עמ' 250.

שהה בקניגסברג ולכן גם לא נפטר בשנת תרכ"ה. כמו כן בהקדמה לספר 'משאת בנימין', ספר שו"ת שכתב בנו של רא"א ונערך על ידי נכדיו שיצא לאור בוויילנא בשנת תרפ"ה, כתוב במפורש: 'בשנת תרכ"ח הגיע לו השמועה הנוראה ע"ד [=על דבר] הסתלקותו של אביו הגאון בעל הפ"ת שנפטר בקניגסברג (ג' אלול תרכ"ח)'. השנה תרכ"ח מוכחת גם מידיעה שפורסמה בעיתון 'המגיד'³⁰ בחודש כסלו תרכ"ט, שבה מתבשר הציבור בשמועה הרעה שרא"א נפטר בג' אלול תרכ"ח בקניגסברג בן חמישים ושש שנה³¹.

ניתן אם כן לסכם שתאריך פטירתו של רא"א הוא בוודאות ג' אלול שנת תרכ"ח, ושנת לידתו הייתה כנראה שנת תקע"ב³².

וויילנא. לא איש בשורה אנכי היום. הנה שמועה באה מעיר קעניגסבערג כי לוקח ארון אלקים, הוא הרב הגאון המפורסם בש"ת מו"ה אברהם צבי הירש ב"ה ג' יעקב אייזענשטאדט בע"הס"ט, "פתחי תשובה" רב אב"ד בעיר אומיין. ביום ועשי' ג' אלול (תרכ"ח) עלה רוחו אל האלקים וסמחת השבת שב עפרו אל קברו. הוא היה מסשפחה רמה בישראל נכד להגאון בעל "פנים מאורות" ולהגאון מו"ה הירץ ז"ל אב"ד בואלקווא, באביב ימיו בהיותו עוד בביאליסטאק עיר מולדתו הוציא לאור את ספרו פ"ת על יו"ד (תקצ"ו) ויצא לו שם לתהלה ולתפארת וכל תרכנים שחו בצמא את דבריו, ועוד נחלתו שפרה עליו בהערות יקרות ונקבן בשם "נחלת צבי" ומני אז נרפס פעמים רבות אין מספר (?) ובעירי בדפוס יבלעוהו. בשנת תרי"ט הפליא לעשות באורו פ"ת גם על אה"ע וכל יושבי על מדין תהלתו יספרו ולפני שנה כלה את מלאכתו מלאכת הקודש גם על ח"מ וא"ח (נוספות לש"ס), אך אהה! בעמל נפשו לא ראה צדיק כי אחרון השבץ ויחלש חצי נוח, והיד הממחרת לכתוב אמרו שפר, יבשה כחרס והיתה בנוש עפר! — בראש הקיץ נסע לקעניגסבערג לדרוש ברופאים ואחרי אשר נשא וסכל מבאוכים רבים מרבה להביל שב מעט לאיתנו וכתב מכתבים בעצם ידו ויקן לכא לביתו על ר"ה, אבל נכזבה תוחלתו ותוחלת כל ערחו כי מתאוס באה שמשו ונספה בלי יומיו בן חמישים ושש שנה.

30 השבועון הראשון בשפה העברית, יצא לאור על ידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן בעיר ליק (Lyck) שבין ביאליסטוק לקניגסברג בליטא של אז (כיום העיר נמצאת בפולין ושמה Elk).

31 הודעה מאת חיים שלמה בית לוי, 'המגיד' 9.12.1868 עמ' 45 (תודה לד"ר דב הכהן שהפנה אותי למקור זה).

32 כאמור (לעיל הע' 4) היו שכתבו שחי נ"ג שנים, ולפי זה שנת לידתו הייתה שנת תקע"ה.